

MITROPOLIA OLTENIEI

REVISTA

ARHIEPISCOPIEI CRAIOVEI,
ARHIEPISCOPIEI RÂMNICULUI,
EPISCOPIEI SEVERINULUI ȘI STREHAIEI,
EPISCOPIEI SLATINEI ȘI ROMANAȚILOR
ȘI
A FACULTĂȚII DE TEOLOGIE - CRAIOVA

ANUL LXXIV (881-884), NR. 5-8, MAI-AUGUST, 2022

EDITURA MITROPOLIA OLTENIEI
CRAIOVA
ISSN 1013-4239

***The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade, Editor in Chief – istorie, aprecieri, critici**

Pr. Conf. Univ. Dr. ADRIAN BOLDIȘOR¹

Cuvinte cheie: *Enciclopedia Religiei, Mircea Eliade,
Istoria religiilor, metodologie*

Keywords: *Thy Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade,
The History of Religions, methodology*

Introducere

În *Prefața* cărții despre Mircea Eliade, Douglas Allen și Dennis Doeing notau că savantul de origine română este o figură importantă a sec. al XX-lea, atât ca istoric al religiilor cât și ca nuvelist. „Cu interesele sale generale și interdisciplinare, Eliade are o semnificație considerabilă pentru antropologie, sociologie, literatură, hermeneutică, filozofia limbii, fenomenologie, filozofia religiei, antropologia filozofică și pentru alte discipline. Adesea, se fac referiri la el ca la cel mai important interpret mondial al mitului și simbolismului”.² Aceste atribute, luate separat sau împreună, sunt prezente în întreaga sa operă, atât în cea publicată în limba română, cât și în cea în franceză sau engleză. Dacă la mijlocul secolului trecut Eliade era considerat unul dintre cei mai mari istorici ai religiilor, cu trecerea timpului autoritatea sa a scăzut. Același lucru se poate constata și în influența pe care a avut-o opera eliadiană, inclusiv impresionanta *Enciclopedia Religiei* (16 volume) al cărui editor șef a fost. Alături de aprecierile care au venit din partea cercetătorilor asupra acestei lucrări, nu puține au fost criticile aduse, mai ales cele legate de metodologia adoptată.

În prima parte a acestui studiu mă voi apleca asupra *Enciclopediei Religiei*, care a apărut în anul 1987, urmând ca în partea a doua să prezint anumite păreri în legătură cu ideile eliadiene, puncte de vedere ce s-au regăsit și în aprecierile și criticile la adresa *Enciclopediei* al cărui editor șef a fost Eliade.

***Enciclopedia Religiei* – o operă monumentală**

Ultima lucrare a lui Mircea Eliade, *Enciclopedia Religiei*, pe care savantul de la Chicago n-a mai apucat să o vadă publicată în timpul vieții, a

¹ Universitatea din Craiova, Facultatea de Teologie Ortodoxă.

² DOUGLAS ALLEN, DENNIS DOEING, *Mircea Eliade. An Annotated Bibliography*, Garland Publishing, INC, New York & London, 1980, p. VII.

primit atât aprecieri, cât și critici din partea diferiților specialiști în domeniu.³

Jurnalul eliadian cuprinde pagini memorabile despre lupta pe care savantul o ducea cu boala, bătrânețea și cu timpul pentru a vedea redactată această operă. Sentimentele ce se desprind din mărturisirile diaristice eliadiene sunt amestecate: responsabilitate, bucurie, oboseală, neputință etc.⁴

³ Una dintre cele mai bune prezentări ale „istoriei” acestei lucrări, de la concepere până la apariție, precum și rolul și implicarea lui Mircea Eliade în acest demers, îi aparține lui EDUARD IRICINSCHI, „Postfață. În căutarea unei științe universale a religiei: Mircea Eliade, Ioan Petru Culianu și Enciclopedia religiei” (pp. 199-262; pentru Mircea Eliade, pp. 199-235), în: IOAN PETRU CULIANU, *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedii ale religiilor*, Traduceri de Maria-Magdalena Anghelescu și Dan Petrescu, Ed. Polirom, Iași, 2003. Vezi și: EDUARD IRICINSCHI, „Mircea Eliade and the Making of the *Encyclopedia of Religion*”, în: *Archaeus*, VII, 1-4/2004, pp. 365-384.

⁴ Prima însemnare din *Jurnal* (Volumul II, 1970-1985, Ediție îngrijită și indice de Mircea Handoca, Ed. Humanitas, București, 1993) este din data de 21 august 1979, după ce Eliade a fost contactat de compania editorială Macmillan: „Îi scriu lui Charles Smith (Macmillan și Free Press). Știu că mulți dintre colegii și foștii mei studenți se vor îndoi de cuminența hotărârii mele: sunt bătrân, am atâtea lucruri de făcut și terminat etc. Dar mi-am spus că e preferabil ca o enciclopedie de acest fel să fie plănuită și organizată de un istoric al religiilor decât de un sociolog, sau un psiholog, sau chiar un teolog, cât ar fi ei de competenți” (pp. 392-393). Urmează alte însemnări în *Jurnal*: 15 octombrie 1979: „Vine să mă vadă, de la New York, Charles E. Smith, Vice-President, Macmillan Publishing Co. Îmi scrisese deja de la Paris, și îmi telefonase săptămâna trecută. Stăm de vorbă aproape două ceasuri. Insistă să accept direcția generală a noii *Enciclopedii de Științe Religioase* (în șaisprezece volume), pe care au de gând să o editez. Voi fi *Editor in Chief*, voi avea un *Board of Editors* ales de mine – și voi fixa liniile generale, metoda și colaboratorii. Accept” (p. 398); 9 octombrie 1981: „La 10,00 întâlnirea în biroul meu cu Conyers, de la *Encyclopaedia of Religion*, ca să pregătim agenda pentru ședința de lucru de după-amiază. Discuții, *en petit comité*, de la 2,00 la 5,00. Sunt mulțumit de întreg grupul – Joe Kitagawa, Martin Marty, Conyers și secretarul lui – acceptă sugestiile mele” (p. 423); 10 octombrie 1981: „De dimineață și după-amiază, lucru cu *Editorial Board* al *Enciclopediei*. E curios că nu mă simt obosit, deși a trebuit să găsesc soluții la nenumărate probleme (repartiția materialelor, numărul de cuvinte alocat subiectelor centrale, numele celor mai potriviți colaboratori etc.). Am o mare satisfacție. *Enciclopedia* va fi cu adevărat o operă internațională: vor colabora savanți din toate continentele, iar din Europa vom invita specialiști nu numai din Occident, ci și din Rusia, România, Ungaria, Polonia etc.” (p. 423); 11 octombrie 1981: „Azi dimineață, de la 10,00 la 11,00, ultima consfătuire a «editorilor» are loc în camera nr. 1, la Quadrangle Club” (p. 423); august 1982: „În plus, același sindrom: detașare de *Histoire* și *Encycl. of Religion*, șovăială în ceea ce privește *Autobiografia*” (p. 435); 20 noiembrie 1983: „De când am venit, nu fac decât fleacuri: corectez teze, texte pentru *Encicl.* etc” (p. 445); 21 februarie 1984: „Din fericire, am de citit și controlat un număr mare de articole pentru *Enciclopedie*” (p. 448); 5 mai 1984: „E adevărat, sunt mereu hărțuit (întâlniri, rapoarte în legătură cu articolele pentru *Enciclopedie* etc.)” (p. 457); 24-26 mai 1984: „Corectez articole pentru *Enciclopedie*: am primit, zilele trecute, vreo trei kilograme. Sunt, totuși, mulțumit de această muncă; nu cred că aș fi putut face altceva, mai «personal». De câteva zile mă zbat să termin contribuția mea la articolul despre androginism, pe care îl voi semna împreună cu Wendy O’Flaherty” (p. 458); 30 mai

Eliade a depus un efort considerabil în conceperea acestei lucrări, reușind să pună laolaltă savanți europeni și americani „într-o schemă editorială alcătuită în funcție de erudiția sa vastă și de metodologia pusă la punct încă din 1950-1960”.⁵

Numele lucrării a variat de-a lungul anilor în care a fost gândită și scrisă, trecând de la *Enciclopedia religiei și credinței religioase*, la *Enciclopedia religiilor*, ajungând în final, așa cum a dorit însuși Eliade, la *Enciclopedia Religiei*. Structura *Enciclopediei* avea în 1983 următoarele părți, păstrate aproape neschimbate și în forma finală din 1987: blocul A („Religiile”), blocul B („Studiul religiei”), blocul C („Religie și filosofie”) și blocul D („Religie și cultură”). La finalul volumului 16 se găsea o prezentare sinoptică a tuturor subiectelor incluse, împărțite în două:

1984: „Am citit și corectat pachetul cu texte pentru *Enciclopedie* pe care l-am găsit aici” (p. 458); 1 iunie 1984: „Am încheiat, spre seară, corectura articolelor. Azi la 2,00 au venit Conyers și Beverly Moon și am lucrat împreună aproape trei ceasuri. Nu mă așteptam la o asemenea salahorie, atunci când am acceptat postul de *Editor-in-Chief*. Totuși, nu regret; *Encyclopedia of Religion* va fi, aproape, așa cum am visat-o eu (cel puțin în secțiunile pe care le-am controlat)” (p. 459); 24 septembrie 1984: „De ieri am început lectura celor câteva sute de pagini dactilografiate: articolele *Enciclopediei*, expediate de la New York. Nu sunt întotdeauna de acord cu autorii lor, dar dacă documentarea e corectă și (pe cât se poate) completă, le dau O.K.-ul. Nu voi citi decât o simplă parte din paginile celor șaisprezece volume de *Enciclopedie*: evident, nu am competența și nici curiozitatea de a judeca, bunăoară, istoria sectelor creștine sau sociologia mișcărilor religioase din China. Îmi închipui că Free Press va păstra întreaga arhivă; se va putea cunoaște, mai târziu, ce texte mi-au trecut prin mână și cum le-am evaluat” (p. 472); 26 decembrie 1984: „Visul – în legătură cu «Introducerea» pe care va trebui s-o scriu la *Encyclopaedia of Religion*” (p. 488); 9 februarie 1985: „Zvârl vreo cinci kilograme de hârtie: corespondența lui Conyers cu diverși colaboratori ai *Enciclopediei*, copii după anumite articole, însemnările și comentariile mele în legătură cu «ședințele de lucru». În total, vreo douăzeci de dosare pline, plus cinci mape cu articole” (p. 493); 14 martie 1985: „Când nu am chef de lucru – citesc ce-mi cade sub ochi: cărți de filozofie, reviste românești, romane etc. Din fericire am de corectat (mi se trimit pachete din două în două săptămâni) zeci de texte pentru *Enciclopedie*. Simt că-mi fac datoria de *Editor-in-Chief*, că nu-mi pierd timpul degeaba...” (p. 497); 22 aprilie 1985: „Conyers și Beverly Moon vin să mă vadă la începutul după-amiezii. *Enciclopedia* trebuie să apară în decembrie 1986. Ultima *dead-line* pentru articolele în întârziere: decembrie 1985. (Și eu am încă de scris vreo sută de pagini dactilografiate, plus *prefața* ...)” (p. 502); 1 mai 1985: „Și în fiecare seară, acasă, încerc (uneori reușesc) să citesc și să judec circa patruzeci-cincizeci de pagini dactilografiate pentru *Enciclopedia of Religions*” (p. 503); 1 iunie 1985: „De câteva săptămâni sunt confiscat de lucru la *Enciclopedie* și de pregătirea textului românesc pentru *Fragments d'un Journal I*. Am încheiat, în sfârșit, compilând din *Shamanism*, lungul articol pentru *Enciclopedie*” (pp. 508-509); 1 august 1985 „Zilele trec și, din păcate, se scurg și ultimele luni care mi-au fost îngăduite – și nu fac nimic. Oboseală, dar mai ales indiferență. Am atâtea de făcut, încât știu că, în orice caz, nu voi ajunge să le fac pe toate. Aș vrea, totuși, să continuu *Autobiografia* și să scriu ultimul capitol din *Histoire IV*, și trebuie, cu orice preț, să pregătesc *Prefața* la *Encyclopaedia of Religions*. Dar dacă tot amân...” (p. 516).

⁵ EDUARD IRICINSCHI, *op. cit.*, p. 221.

„Religiile” și „Istoria religiilor”.⁶ Cea mai mare influență a lui Eliade se găsește în articolele din secțiunea B.

La forma finală a *Enciclopedie*, dincolo de munca pe care a depus-o ca editor principal, Eliade a contribuit cu mai multe articole: *Alchemy*, overview article; *Androgynes*; *Center of the World*; *Deus Otiosus*; *Earth*; *Hierophany*; *Initiation*, overview article; *Metals and Metallurgy*; *Orientation*; *Sexuality*, overview article; *Shamanism*, overview article; *Yoga*. La acestea se adaugă și *Prefața* pe care a scris-o și care a apărut în primul volum al lucrării, deși nu era forma finală pe care Eliade și-ar fi dorit-o. Însă viața nu i-a mai oferit răgazul pentru a o termina: textul a fost trimisă la 22 martie 1986, Eliade murind la 22 aprilie același an.

În această *Prefață* pe care a scris-o pentru *Enciclopedie*, Eliade justifică apariția unei astfel de lucrări, care s-a lăsat mult așteptată, prin faptul că „explozia informațională” în cadrul religiei în general presupunea o nouă prezentare a datelor. Mai mult decât atât, metodologiile de cercetare și hermeneuticile derivate se îmbunătățiseră considerabil, conducând spre aceeași necesitate a apariției unei noi *Enciclopedii*. „Înțelegem mai bine mintea și comportamentul lui *homo religiosus* («omului religios») și cunoaștem mult mai mult despre începuturile, creșterea și crizele diferitelor religii din lume”.⁷ Toate acestea au condus la o nouă perspectivă asupra populațiilor non-literare precum și asupra provincialismului culturilor non-occidentale. „Probabil pentru prima dată în istorie recunoaștem astăzi nu numai unitatea raselor umane, dar și valorile spirituale și semnificația culturală a creațiilor lor religioase”.⁸ Cunoștințele în ceea ce privește religiile din întreaga lume și dintotdeauna au ca principal scop cunoașterea propriei tradiții religioase, deoarece „istoria religiilor este istoria întâlnirii ființei umane cu sacrul – un fenomen universal pus în evidență în nenumărate moduri”.⁹

Eliade subliniază ideea că în această *Enciclopedie* s-a încercat o privire asupra tuturor religiilor din lume, asupra tradițiilor mari sau mici, a celor istorice și primare, asupra religiilor estice ca și asupra celor vestice, evitând astfel reducionismul promovat de prejudecata culturală occidentală. Acest lucru a fost posibil și prin faptul că la această lucrare și-au adus contribuția autori de pe cinci continente, fiecare participând cu cercetări din aria sa de interes. *Enciclopedia* se distinge în multe privințe și de structura unui *Dicționar*. În același timp, lucrarea se adresează atât cercetătorilor în

⁶ IBIDEM, p. 222.

⁷ MIRCEA ELIADE, „Preface”, în: *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade Editor in Chief, Volume I, Macmillan Library Reference, New York, 1987, p. ix.

⁸ IBIDEM.

⁹ IBIDEM, p. xi.

domeniu, cât și marelui public interesat de cunoașterea fenomenelor religioase din paleolitic până în prezent.

În această *Prefață* se găsesc ideile pe care Eliade le-a dezvoltat în lucrările sale de-a lungul timpului: dialectica sacru-profan, hierofaniile, hermeneutica creatoare, creștinismul cosmic, importanța miturilor, relația dintre literatură și fenomenele religioase, nostalgia originilor, permanența lui *homo religiosus* etc.¹⁰ Ținând cont de toate aceste date, se poate spune că „cea mai ambițioasă tentativă a sa în construirea disciplinei a fost munca dedicată epocii *Encyclopedia of Religion*, apărută la Editura Macmillan în 1987. Eliade nu a inițiat singur acest proiect; Jeremiah Kaplan de la Free Press-Macmillan a venit mai întâi cu propunerea și a fost uimit de rezeziunea cu care Eliade a acceptat să se ocupe de ea. E posibil să am o explicație pentru această rezeziune, întrucât îmi amintesc de o zi, cu mulți ani înainte, când ori Eliade, ori Joseph Kitagawa mi-au zis în timpul unei conversații despre *Encyclopedia of Religion and Ethics* a lui James Hastings: «Hastings este depășit, trebuie să-l înlocuim». Altfel spus, poate că Eliade a avut o astfel de idee în minte cu mult înainte de a-i aduce Kaplan un prospect concret, sprijin editorial și financiar. În orice caz, Eliade și-a luat în serios responsabilitățile de editor al enciclopediei; nu era un șef nominal care să-și doneze numele faimos planificării și muncii altcuiva. El a alcătuit planul general al enciclopediei, cu o acoperire realmente universală și cu cele trei tipuri principale de eseuri: istorice/ descriptive; interculturale/ ultramoderne și acelea din categoria «religie și...». A propus, de asemenea, multe subiecte specifice pentru articole și a dezvoltat schema crucială a alocării spațiului care a determinat accentuările de bază ale lucrării și echilibrul general. Cu planificarea inițială completă, el a continuat să supravegheze îndeaproape secțiunile interculturale și «arhaice și originare» ale lucrării. În primele etape a lucrat de asemenea îndeaproape la secțiunea despre hinduism. Lista impresionantă a colaboratorilor internaționali pentru aceste (și câteodată și alte) secțiuni a reflectat din nou registrul său

¹⁰ Vezi, în legătură cu unele dintre aceste teme, cercetările noastre: „Raportul dintre homo religiosus și omul creștin în gândirea lui Mircea Eliade”, în: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Seria Humanistica, VIII, 2010; „Sacrul de la Rudolf Otto la Mircea Eliade”, în: *Analele Universității din Craiova, Seria Filosofie*, Nr. 26, 2/2010; „Mircea Eliade și istoria religiilor. Probleme de metodologie”, în: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Seria Humanistica, IX, 2011; *Valențe creștine în gândirea lui Mircea Eliade*, Ed. Mitropolia Olteniei, Craiova, 2011; „A Controversy: Eliade and Altizer”, în vol.: *Mircea Eliade. Once Again*, Coordonator Cristina Scarlat, Lumen Publishing House, Iași, 2011; „The Implications of Mircea Eliade’s Approach on Sacred for Contemporary World”, în vol.: *2rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts, SGEM 2015*, Published by STEF92 Technology Ltd., Sofia, Bulgaria, 2015; *Istoria religiilor. Religiile antice*, Ed. Mitropolia Olteniei, Craiova, 2015.

extraordinar de contacte din lumea întreagă. În ciuda faptului că își pierdea vederea, a reușit să revizuiască personal multe dintre manuscrisele propuse pentru articole. De fapt, ultima dată când l-am văzut în viață, se plângea de timpul care-i era luat astfel și-și exprima totodată entuziasmul față de bogățiile care-i treceau prin mână. În ciuda deformării progresive a mâinilor sale, care la acea vreme abia îi mai îngăduia să țină un stilou, a reușit să încheie o ciornă lizibilă pentru prefața enciclopediei”.¹¹

După moartea lui Mircea Eliade, Joseph M. Kitagawa, colegul și prietenul său de la Divinity School din Chicago, a scris un *Cuvânt înainte la Enciclopedia*, în timp ce Claude Conyers a scris *Introducerea*. Din amândouă însemnările se desprinde imaginea unui Eliade direct implicat în conceperea și realizarea acestui proiect „monumental”.

Ediția a doua a *Enciclopediei Religiei*

A doua ediție, revizuită, a *Enciclopediei Religiei* a apărut în anul 2005 în 15 volume, fiind coordonată de Lindsay Jones. În *Prefață*, Jones mărturisea că participarea la revizuirea *Enciclopediei*, ce l-a avut ca editor șef pe Mircea Eliade, a fost atât un semn de respect, cât și o oportunitate. Deși au fost aduse critici ediției din 1987, aceasta a reprezentat o lucrare de referință în domeniul Istoriei religiilor. Prin revizuirea primei ediții s-a ajuns la o aprofundare a valorii ei. Dacă prima ediție a ridicat provocări de natură teoretică, organizatorică și practică, noua ediție ridică nu mai puține întrebări.¹² Revizuirea în sine nu a apărut sau a atacat anumite puncte din ediția originală, ci a presupus atât atitudini de respect, cât și de nemulțumire. Aceasta a însemnat că o parte din materialul primei ediții a fost păstrată intactă în timp ce o altă parte a fost modificată în funcție de schimbările recente și de modele noi apărute în domeniu. Revizuirea este prin definiție un balans și o juxtapunere între elemente vechi și noi.¹³

În prima ediție erau cuprinse 2750 intrări. În ediția a doua au fost adăugate mai multe intrări ce au presupus aproape 600 de noi titluri, cu peste 1,5 milioane de cuvinte. Trebuie amintiți și cei 800 de autori noi care s-au adăugat celor 1300 ai primei ediții. În aceste condiții, numai în urma unei aplecări asupra tuturor intrărilor din cele două ediții se pot observa diferențele dintre ele.

¹¹ NANCY AUER FALK, „Eliade în Chicago: o amintire”, în: *Întâlniri cu Mircea Eliade*, Volum coordonat de Mihaela Gligor și Mac Linscott Ricketts, Cuvânt înainte de Mihaela Gligor, Prefață de Mac Linscott Ricketts, Postfață de Sorin Alexandrescu, Ed. Humanitas, București, 2007, pp. 79-80.

¹² LINDSAY JONES, „Preface to the Second Edition”, în: *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Lindsay Jones Editor in Chief, Thomson Gale, Detroit, 2005, p. xi.

¹³ IBIDEM, p. xii.

Într-o conferință susținută pentru American Theological Library Association (ATLA),¹⁴ în același an în care apărea ediția a doua a *Enciclopediei*, Lindsay Jonas mărturisea că atitudinea sa față de această lucrare nu a fost niciodată neutră. În primul rând, ediția din 1987 a fost concepută și executată de profesorii ei de la Chicago: Mircea Eliade, Joseph Kitagawa și Lawrence Sullivan. Aceștia au fost cei care au îndrumat-o la început în studiul religiei, terminând *Enciclopedia* și activitatea de învățare a lui Jonas în același timp. Astfel că lucrarea a reprezentat un instrument folosit încă de la începutul activității didactice a celei ce avea să fie editor șef la ediția a doua.

Revizuirea primei ediții a fost o muncă ce a presupus negociere și renegociere, fără însă a fi vorba de apărare sau de atac față de original. Unul dintre punctele minus ale *Enciclopediei* din 1987 a fost acela că au existat puține date „istorice” (momente înregistrate) despre conceperea, executarea și finalizarea lucrării. Din cauza faptului că Macmillan Reference a fost vândută în anii 1990, niciun angajat care a participat la prima ediție nu a mai fost implicat în cea de a doua, astfel că s-au păstrat puține informații despre „laboratorul” ediției originale. Există însă o întreagă „istorie orală” ce cuprinde, în mare parte, informații neverificabilă care însă ar putea explica anomaliile, lipsurile și idiosincraziile fortuite. Sunt informații despre rolul pe care Eliade l-a avut în cadrul acestui proiect, de la început până la sfârșit. În primul rând, ideea originală nu i-a aparținut savantului de la Chicago, ci lui Jeremiah Kaplan, președintele Macmillan Publishing Company. Claude Conyers a fost senior editor, un rol important revenindu-i și lui Charles E. Smith, ei fiind cei care au ținut legătura cu Eliade începând cu anul 1979. Pornind de la aceste date, precum și de la însemnările eliadiene din *Jurnal*, se pot pune mai multe întrebări: care a fost rolul pe care savantul l-a avut în acest proiect; este vorba doar de viziunea lui de ansamblu sau de implicare efectivă? Prin implicarea lui Eliade și-au adus contribuția la *Enciclopedie* mulți cercetători din Europa. De asemenea, el a ocupat locul principal în organizarea topicii și a citit o parte dintre articolele finale. Însă un rol important în partea organizatorică a *Enciclopediei* l-au avut Joseph M. Kitagawa și Lawrence Sullivan.

Una dintre criticile cele mai frecvente aduse lucrării originale a fost că aceasta este, de la un capăt la altul, „eliadiană”. Totuși, această părere nu poate fi susținută pentru întreaga lucrare, chiar dacă în *Prefață* Eliade subliniasse ideea metodologică pe care o urmărise. O altă critică adusă primei

¹⁴ IDEM, „Remaking an Encyclopedia: Reflection on a Revision of Mircea Eliade’s *Encyclopedia of Religion*”, <https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/u.osu.edu/dist/c/53874/files/2017/10/2005-Jones-Remaking-an-Encyclopedia-Reflections-on-a-Revised-Second-Edition-of-Mircea-Eliade%E2%80%99s-Encyclopedia-of-Religion-13vyt7x.pdf>, accesat: 26.08.2022.

ediții a fost în legătură cu schița sinoptică a conținutului din ultimul volum, demers editorial de o importanță practică pentru cei ce vor să consulte lucrarea.

Într-o recenzie la ediția a doua a *Enciclopediei Religiei (ER)*, David M. Wulff pornește de la prima ediție a lucrării și de la personalitatea covârșitoare a lui Mircea Eliade, editorul principal. *ER* a fost prima apariție de acest fel în limba engleză după magistrala lucrare a lui James Hastings, *Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE, 1906-1926)*, care a rămas până în prezent cea mai consultată *Enciclopedie*. În *ERE* se găsesc mai multe articole autorizate dedicate marilor religii, așa cum sunt budismul, creștinismul, religiile Egiptului, Greciei, Romei, iudaismul sau hinduismul. Pe de altă parte, *ER* oferă mai multe explicații postmoderne și feministe ale tradițiilor religioase. În aceste condiții, cele două *Enciclopedii* trebuie să se completeze una pe cealaltă. Pentru cei care vor să cunoască bogăția din *ER*, un instrument de lucru important este schița sinopită din volumul cu index, împărțită în două: religii și studii religioase. Privind acest volum masiv de informații, s-ar putea crede că el nu cuprinde un singur punct de vedere. Editorul șef a fost Mircea Eliade, cel care a încercat să structureze lucrarea în funcție de programul de studii religioase al Universității din Chicago, acolo unde era profesor. Editorul șef al celei de a doua ediții, Lindsay Jonas, a fost asociată cu Eliade prin faptul că a fost studentă a programului din Chicago. Chiar și Kitagawa, în *Introducerea* pe care a scris-o pentru *ER*, a punctat faptul că Eliade și-a dorit să implementeze în proiect viziunea lui de o viață asupra Istoriei religiei prin folosirea „hermeneuticii totale”.

După apariția primei ediții, șapte specialiști de la King's College din Londra s-au angajat să scrie recenzii despre anumite articole din *ER*. Acest demers cuprinde atât aprecieri, cât și critici. Deși multe articole din *Enciclopedie* sunt bine scrise, nu există o uniformitate în ceea ce privește scopurile și realizările autorilor. Dificultăți au fost sesizate și în ceea ce privește mărimea articolelor, bibliografia folosită, anumite repetiții apărute precum și contradicții nerezolvate. Ediția revizuită a *ER* a ținut cont de aceste inadecvențe. Această vastă colecție de informații erudite cuprinse în *ER* este folositoare, așa cum este specificat în prima ediție, atât cititorilor de rând, cât și specialiștilor în domeniul studiilor religioase. După părerea cercetătorilor de la King's College, profesorii trebuie să fie familiari cu întreaga *Enciclopedie* pentru a-i îndruma pe studenți către anumite articole, lăsându-le de o parte pe altele. Nu trebuie uitate nici trimiterile bibliografice de la fiecare intrare, ca puncte de pornire în cercetările ulterioare. *ER* este

astfel o lucrare pe care cercetătorii fenomenelor religioase trebuie să o cunoască, chiar dacă nu o folosesc în întregime.¹⁵

Enciclopedia Religiei (1987): aprecieri și critici

Aprecierile și criticile față de *Enciclopedia Religiei*, al cărui editor șef a fost Mircea Eliade, au avut în comun mai multe puncte ce au pornit de la felul în care a fost gândită și scrisă această lucrare în 16 volume.

În anul 1988, Ninian Smart și Dewey D. Wallace Jr. analizau *Enciclopedia* punând-o în paralel cu *Enciclopediile* precedente, în special cu vechea *Enciclopedie* Hastings. După ce afirma că lucrarea are numeroase merite, Smart scotea în evidență lipsurile acestui demers. Astfel, articolele din lucrare sunt strânse în patru grupuri importante: articole religioase; cele care se ocupă de disciplină, incluzând atât fenomenul religios, cât și teoriile și obiectele de lucru; un grup de articole dedicat biografiilor închinat diferiților cercetători; articole legate de artă, știință și societate. Deși această structură are unele avantaje, ea ridică și multe semne de întrebare. În primul rând, nu există o analiză a regiunilor și a țărilor. Pe de altă parte, unele articole ce tratează diferite religii nu sunt consistente, multe dintre ele, mai ales cele filozofice, nefiind interculturale. După observațiile lui Smart, în această operă se poate observa cu ușurință influența gândirii lui Eliade, criticile aduse lucrării fiind, în fapt, aduse metodei lui de lucru, „preocupării sale cu privire la religia arhaică, aplecării spre simbolism, preocupării pasionante cu privire la mit, lipsei relative de interes cu privire la partea doctrinală și intelectuală a religiei și în legătură cu știința socială și cu problemele definirii”.¹⁶ Cu toate acestea, Smart considera lucrarea ca fiind de folos în domeniu, cu toate că nu a trezit interesul care se aștepta de la o astfel de operă. Acest lucru se datora faptului că amprenta lui Eliade era prea clară în ceea ce privește multe puncte ale *Enciclopediei*.

În continuarea articolului, Dewey D. Wallace Jr. compara *The Encyclopedia of Religion (ER)* cu *Hastings' Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE)*. Unul dintre lipsurile celor două lucrări este faptul că niciuna nu acordă un loc însemnat *Bibliei*, deși în *ER* sunt multe articole biblice de o valoare considerabilă, cum sunt cele despre *Ecclesiast*, despre care Eliade mărturisise că este una dintre cărțile sale favorite. Pornind de aici și de la alte exemple, autorul afirma că în lucrare *ER* se observă abordarea fenomenologică specifică lui Eliade, pierzând din vedere atitudinea istorico-

¹⁵ DAVID M. WULFF, „Encyclopedia of Religion (2nd edition; 15 volumes), Edited by Lindsay Jones, Detroit, MI: Thomson Gale, 2005, cxivi + 10735 pp.”, în: *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 46, No. 1, March 2007, pp. 133-135.

¹⁶ NINIAN SMART, DEWEY D. WALLACE, JR., (Reviewers), „Mircea Eliade, ed., The Encyclopedia of Religion, 16 vols”, în: *Religious Studies Review*, Volume 14, Number 3, July 1988, p. 196.

critică. *ER* se bazează pe ideile lui Eliade, lucru observabil chiar în modul în care au fost selectate articolele. Totuși, amprenta savantului nu reprezintă o formă de totalitarism, mulți colaboratori nefiind discipolii săi. În cele din urmă, Wallace Jr. nota că *ER* va rămâne contribuția lui Eliade adusă studiului Istoriei religiei. „În orice caz, pentru mulți va fi o lucrare de referință definitivă în domeniu, iar pentru o mare parte va juca un rol admirabil. Desigur, va trebui să fie completată cu multe alte lucrări de referință mai specializate”.¹⁷

Un alt articol despre *Enciclopedie* a apărut în anul 1989, fiind semnat de Ainslie T. Embree și Stuart Smithers. Autorii pornesc de la definiția pe care Eliade o dă Istoriei religiilor, care este „povestea întâlnirii umanității cu sacrul”, unde „sacralul” devine un termen atotcuprinzător. „Dar Eliade și editorii ce-i urmează au rezolvat problema într-un mod onorabil și satisfăcător, făcând cuvinte precum «sacru» și «religie» să însemne ceea ce ei au ales să însemne și nimic mai mult”.¹⁸ Cei doi recenzori analizează felul în care această definiție este aplicată articolelor din lucrare, criticând anumite păreri ale lui Eliade, cum ar fi ideile despre omul religios ca opus celui non-religios. În întocmirea *Enciclopediei*, savantul a pornit de la ideile sale mai vechi, așa cum sunt hermeneutica totală ca mediu de interpretare a experienței umane, sau sacralitatea ca esență unică și ireductibilă a experienței religioase. Aceste afirmații, alături de multe altele, nu au primit acordul tuturor colaboratorilor lucrării. Joseph Kitagawa, unul dintre apropiații lui Eliade de la Chicago și colaborator la *Enciclopedie*, a adus lămuriri criticilor care se refereau la reducționism, precum și la cea referitoare la experiența umană care nu poate fi înțeleasă decât prin analiza componentei religioase. Cei doi recenzori au comparat *ER* cu *ERE*, scoțând în evidență atât punctele apropiate cele două lucrări, cât și pe cele ce le diferențiază. În cele din urmă, noua *Enciclopedie* stă sub semnul ideilor lui Eliade dezvoltate în scrierile precedente, lucru ce în parte reprezintă un minus al lucrării.

Alte păreri în legătură cu această lucrare monumentală au apărut în anul 1990, atunci când nr. 3 al *The Journal of Religion*, publicație a Universității din Chicago, cuprindea în întregime recenzii la unele secțiuni din *Enciclopedie*. Autorii care semnav articole erau: Lawrence E. Sullivan, Eric J. Sharpe, John S. Strong, Robert L. Cohn, Carl-Martin Edsman, Larry D. Bouchard, Robin W. Lovin și Todd David Whitmore, Peter Antes. Primii cinci au scris articole la *Enciclopedia Religiei*, lucru ce justifică tonul apreciativ al acestor articole-recenzii, deși erau inserate și unele critici de

¹⁷ IBIDEM, p. 206.

¹⁸ AINSLIE T. EMBREE and STUART SMITHERS (Reviewers), „A New Encyclopedia of Religion”, în: *Religion*, Volume Nineteen, April 1989, pp. 179-180.

mică importanță comparativ cu cele venite din mediile universitare care nu aveau legături cu ceea ce s-a numit „Școala de la Chicago” și cu metoda dezvoltată de aceasta.¹⁹

Eliade și Istoria religiilor: aprecieri și critici

Reacțiile la apariția *Enciclopediei Religiei*, ce l-a avut ca editor șef pe Mircea Eliade, au fost atât pozitive, cât și negative, cele din urmă cuprinzând „o anumită frustrare față de amestecul de idei interbelice, de nuanță mistică, și abordări moderne, mai degrabă analitice, ori pur și simplu dezamăgire față de monopolizarea discursului de către Școala de istorie a religiei de la Chicago și transformarea lucrării într-un manifest al metodei fenomenologice în studiul religiei, într-un moment în care savanți din Statele Unite, Anglia, Franța și Italia începuseră să pună sub semnul întrebării viabilitatea acestei abordări”.²⁰

Criticile aduse *Enciclopediei* preluau idei formulate încă din anii '60 ai secolului trecut, legate de metoda eliadiană de interpretare a fenomenelor religioase. În acest sens, Florin Țurcanu prezenta locul pe care-l ocupa savantul în perioada în care apar semne de întrebare privind metodologia promovată de Eliade: „În februarie 1971, la Universitatea Notre-Dame, în Indiana, are loc primul colocviu internațional consacrat operei lui Eliade. Alte întâlniri de același fel aveau să mai aibă loc la Santa Barbara, în noiembrie 1974 și, din nou la Notre-Dame, în aprilie 1978. Și totuși, ceea ce istoricul israelian Zwi Werblowski numea în 1974 «o epocă Eliade» în istoria religiilor va începe să apună, lent, doar câțiva ani mai târziu. După 1970, entuziasmul febril pentru studiul «religiilor alternative», care lansase disciplina istoriei religiilor în Statele Unite, făcea loc, treptat, în mediile academice, unei reflecții mai critice. Anii 1970 debutează cu un Eliade ajuns la apogeul carierei și se încheie cu semnele incontestabile ale erodării autorității sale, chiar în domeniul disciplinei care, în Statele Unite, se confundă cu numele său. Într-un anumit sens, scria un istoric al religiilor britanic, în 1978, vremea lui Eliade, care coincisese cu perioada anilor șaizeci”.²¹ Este exact perioada de dinainte de începerea lucrului la *Enciclopedia Religiei* în anul 1979.

¹⁹ EDUARD IRICINSCHI, *op. cit.*, p. 229.

²⁰ IBIDEM, p. 235.

²¹ FLORIN ȚURCANU, *Mircea Eliade. Prizonierul istoriei*, Traducere din franceză Monica Anghel și Dragoș Dodu, Cu o prefață de Zoe Petre, Ed. Humanitas, București, 2005, pp. 613-614. „Dacă în anii 1970 numărul tezelor consacrate operei sale crește sensibil, îndeosebi în Statele Unite, aceasta nu implică întotdeauna reliefaarea noutății și a valorii ei. Fapt fără precedent, gândirea lui Eliade începe să fie pusă sub semnul întrebării, în cercuri încă restrânse, chiar în spațiul disciplinei pe care o reînțemeiasse și o redefinise. Se ajunge la situația în care interogația critică vine din partea unor foști studenți” (p. 614).

Una dintre primele critici aduse lui Eliade apare în anul 1966, fiind semnată de antropologul britanic Edmund Leach. Acesta afirma că aproape toate operele savantului de la Chicago se bazează pe dialectica sacru-profan și pe opoziția dintre omul modern și omul arhaic ca opoziție între omul creștin și cel pre-creștin. În viziunea lui Leach, Eliade critică mai multe domenii științifice: istoria, etnografia, psihologia. Antropologul notează că majoritatea operelor eliadiene au fost publicate la edituri jungiene și catolice, de aici și ideea că savantul nu este suficient de obiectiv în ideile sale. Limbile în care au fost publicate unele opere, româna și franceza, ar reprezenta o dificultate în aprecierea corectă a lui Eliade, cărțile în engleză fiind reeditări ale edițiilor precedente. Leach presupune că Eliade n-a citit tot ce a citat, sau a citit superficial. El „este un cercetător de bibliotecă. Ce este important pentru el este că tot ceea ce spune trebuie să se bazeze pe ceea ce altcineva a pus într-o carte”.²² Aceasta a fost metoda folosită de Frazer, Eliade având „avantajul” că își poate schimba părerea de la o carte la alta. El dă dovadă de misticism, vorbind ca un profet sau șaman, așa cum sugerează și titlul articolului. Leach nu este de acord nici cu schema cosmologică propusă de Eliade și nici cu interpretarea simbolurilor de factură creștino-jungiană, prin faptul că acestea au semnificații arhetipale și universale. Vorbind despre omul arhaic, care se definește prin repetarea a ceea ce alții au făcut, Leach concluzionează: „Este un portret al lui Eliade însuși! Într-adevăr arhaic!”²³

Într-un articol publicat în anul 1972, Hans H. Penner și Edward A. Yonan încercau să argumenteze posibilitatea a ceea ce ei numeau „știința

²² EDMUND LEACH, „Sermons from a Man on a Ladder”, în: *Mircea Eliade – A Critical Reader*, Edited by Bryan Rennie, Equinox, London. Oakville, 2006, p. 281. Pentru prima dată articolul a fost publicat în: *New York Review of Books*, Volume VII, October 20, 1966, pp. 28-31. „Un eseu ciudat în care nu este clar în ce grad vrea Leach să fie luat în serios sau doar să fie nostim. Eliade este condamnat pentru istoriografie rea, etnologie rea, metodă rea, psihologie rea și confuzie a termenilor. Din păcate, multe dintre atacurile personale ale lui Leach sunt atât de vicioase și mărunte și criticismul său atât de bazat pe înțelegere greșită sau ignoranță, încât cititorul poate eșua în aprecierea câtorva provocări serioase. De exemplu, el susține că Eliade se atașază de importanța simbolurilor ca atare și nu de relațiile lor structurale” (DOUGLAS ALLEN, DENNIS DOEING, *op. cit.*, p. 121). Într-o scrisoare către Stig Wikander, Eliade se arăta afectat de atacul lui Leach: „Edmund Leach, tocmai a publicat în *New York Review of Books* «a very nasty attack» împotriva mea: mă acuză că sunt «un jungian creștin» etc.” (MIRCEA ELIADE, STIG WIKANDER, *Întotdeauna Orientul*, Corespondență Mircea Eliade – Stig Wikander (1948-1977), Ediție îngrijită, traducere, studiu introductiv și note de Mihaela Timuș, Prefață de Giovanni Casadio, Postfață de Frantz Grenet, Ed. Polirom, Iași, 2005, p. 209). Refuzul lui Eliade „de a reacționa la atacurile lui Leach a putut ridica semne de întrebare. El este totuși în concordanță cu atitudinea fundamental antipolemică pe care Eliade o va păstra întotdeauna de-a lungul perioadei americane” (FLORIN ȚURCANU, *op. cit.*, pp. 577-578).

²³ IBIDEM, p. 284.

religiei” împotriva „reducționismului”.²⁴ Atât Rudolf Otto, cât și Mircea Eliade susțineau că religia se reduce la categorii precum „numinosul” sau „sacral”. Pentru savantul de la Chicago, încercarea de a explica esența fenomenului religios cu ajutorul altor discipline era un demers greșit, deoarece religia este ireductibilă la alte noțiuni. „Realizăm că mulți cercetători au pretins că studiul religiei nu trebuie să fie metafizic sau teologic. (...) Aici se află un răspuns parțial la întrebarea care ne-a uluit: De ce cercetătorii religiei rămân timizi la definiții și teorii? Aceasta se întâmplă datorită faptului că «ceva» ce trebuie înțeles nu poate, în principiu, să dea o definiție sau o teorie”.²⁵ Problema apare atunci când se încearcă „înțelegerea” faptelor religioase, termenul presupunând clasificări și explicații. Autorii sunt de părere că fără definiții și teorii nu este posibilă o „știință a religiei”, iar ireductibilitatea faptelor religioase la realități de alt ordin este un demers greșit, Istoria religiilor devenind o știință misterioasă.

În anul 1973, Mac Linscott Ricketts scria unul dintre primele articole care apărau metoda de cercetare a lui Eliade, împotriva unor critici ce veneau mai ales din zona antropologilor. Autorul nu era de acord cu apropierea dintre Eliade și Lévy-Bruhl/ De fapt, Eliade se declară a fi în opoziție cu teza acestuia privitoare la mentalitatea pre-logică. Printre alte acuze aduse savantului era și aceea că ar fi citat materiale pe care nu le-a citit. „Nu știu cum cineva care a citit atât de multe dintre cărțile lui Eliade, precum Leach, gândește că Eliade nu este un cititor total și profund”.²⁶ Analizând operele savantului, Ricketts afirmă că metoda eliadiană depășește „morfologia” sau „fenomenologia” religiei, fiind mai aproape de „istoria religiei”, deși cele mai multe critici i-au fost aduse în acest punct. Criticile veneau ca urmare a faptului că savantul a folosit termenul „istorie” cu dublu sens: atât ca metodă de studiu, cât și ca istoriografie. „Necesitatea studiului «istoric» al religiei este subliniată de Eliade numai ca mijloc în descoperirea înțelesurilor «trans-istorice» ale fenomenului religios”.²⁷ O altă critică afirma că Eliade nu acordă mare importanță detaliilor, preferând generalizările. De fapt, acestea constau în faptul că savantul, aducând laolaltă oameni din toate timpurile și din toate religiile, îi așează în fața omului modern, opunând modurile lor de viață. Prin metoda sa, Eliade tinde să îmbine analizele făcute de diferiți antropologi și istorici ai religiei.

²⁴ HANS H. PENNER and EDWARD A. YONAN, „Is a Science of Religion Possible?”, în: *The Journal of Religion*, April 1972, Volume 52, Number 2, p. 111.

²⁵ IBIDEM, p. 132.

²⁶ MAC LINSOTT RICKETTS, „In Defence of Eliade. Toward Bridging the Communications Gap between Anthropology and the History of Religions”, în: *Religion. Journal of Religion and Religions*, Volume Three, Spring 1973, p. 21.

²⁷ IBIDEM, pp. 23-24.

Una dintre primele cărți despre Mircea Eliade publicată în America a fost scrisă de Guilford Dudley III în anul 1977. Autorul analizează opera savantului și criticile ce au fost formulate la adresa lui de diferiți cercetători, cu privire, mai ales, la metoda adoptată. Dudley pornește de la ideea că Universitățile americane pot juca un rol de intermediar între cercetările din Europa și Asia, mai ales după ce creștinismul protestant, prin Karl Barth, a criticat dialogul cu alte religii. Tradiție liberală a prezentat credința creștină ca incluzând celelalte tradiții, Barth susținând că numai prin ochii teologiei dogmatice trebuie văzute alte religii. El a afirmat că o disciplină a Istoriei religiilor nu poate să existe, deoarece creștinismul se opune altor religii, pentru că nu au bază reală. Relația dintre religie și teologie trebuie să fie asemenea celei dintre doctrina păcatului și doctrina despre Dumnezeu. Cei care l-au urmat pe Barth s-au opus existenței unei discipline a Istoriei religiilor, cunoscută sub numele de *Religionswissenschaft*.

În anul 1959, istoricii religiilor americani s-au adunat la Chicago pentru a înființa *Societatea americană pentru studiul religiei*. Începând cu 1960 s-au propus mai multe teorii cu privire la raportul dintre studiul teologiei și cel al religiilor lumii. Eliade s-a impus ca personalitatea autorizată a Istoriei religiilor, adoptând o poziție intermediară în cadrul dialogului dintre teologi și alți cercetători. „El poate extrage expresiile simbolice individuale dintr-un fenomen religios particular și să le explice în lumina structurii universale și a modelului simbolismului religios”.²⁸ Savantul dorea ca disciplina Istoria religiilor să existe prin ea însăși, susținând că viața religioasă ține diverse religii în legătură, religia unindu-i pe oameni. Înțelegerea lui *homo religiosus* presupune înțelegerea primitivilor și a religiei orientalilor, religia având rolul de a realiza reconcilierea universală, redându-i umanității sensul. Metoda adoptată de Eliade a fost criticată mai ales de cercetătorii empirici.

Un punct important în dezvoltarea Istoria religiilor l-a constituit *Congresul internațional al Istoriei religiei* de la Marburg din anul 1960, acolo unde s-au propus două metode în cercetarea fenomenului religios, de Wilfred C. Smith și de Zwi Werblowsky și Erwin Goodenough. „Trebuie notat că Werblowsky, ca mulți alți reprezentanți ne-creștini, a intenționat să includă filosofia religiei înaintea teologiei ca o preocupare nepotrivită pentru *Religionswissenschaft*”.²⁹ Platforma adoptată la Marburg, semnată și de Eliade, Kitagawa și Ch. Long, a fost un refuz adus metodei dialogului propusă de Smith. Declarația finală definește Istoria religiilor ca „o disciplină antropologică, studiind fenomenul religios ca o creație, trăsătură

²⁸ GUILFORD DUDLEY III, *Religion on Trial. Mircea Eliade and His Critics*, Temple University Press, Philadelphia, 1977, p. 16.

²⁹ IBIDEM, p. 22.

și aspect al culturii umane. Domeniul comun în care cercetători ai religiei ca cercetători ai religiei se întâlnesc este înțelegerea faptului că totala conștiință a numinosului sau experiența transcendentului (unde acestea se întâmplă să existe în religii) este reprezentată – orice altceva poate să fie – fără îndoială de faptele empirice ale experienței și istoriei umane și trebuie să fie analizată ca toate faptele umane, prin metode oportune. Astfel, sistemele de valoare ale diferitelor religii, formând o parte esențială a fenomenului faptic și empiric, sunt obiecte legitime ale studiilor noastre. Pe de altă parte, discuția despre valoarea absolută a religiei este exclusă prin definiție, deși își poate avea locul legitim în alte discipline complet independente precum, de exemplu, teologia sau filosofia religiei”.³⁰

Dudley îl consideră pe Eliade a fi un apologet al religiilor orientale, în special al celor indiene, această caracteristică fiind esențială în dorința savantului de a realiza o legătură între Est și Vest în ceea ce privește studiul fenomenelor religioase.³¹ Savantul poate fi considerat un mediator între Est și Vest, datorită faptului că încearcă să țină în legătură metoda fenomenologică cu cea istorică. Eliade este promotorul unei hermeneutici totale care reprezintă o hermeneutică creativă având ca principal scop umanismul. El este un umanist în spiritul Renașterii, iar nu un empirist cu rădăcini în Epoca Luminilor. Transconștientul are capacitatea de a recunoaște sacrul și modalitățile sale de a se manifesta în arhetipuri, transconștientul și inconștientul nefiind sinonime. Eliade propune o ontologie arhaică, în termeni parmenidieni (cu referire la faptul că timpul are o durată infinită), platonicieni (arhetipurile) și indieni (studierea practicilor yoga). Ontologia arhaică este concluzia la care trebuie să ajungă istoricul religiilor în urma demersului său, găsind semnificații în faptele analizate. „Eliade susține că Istoria religiilor poate servi ca o «hermeneutică totală», concentrată în miturile, ritualurile și simbolurile secrete. (...) *Homo religiosus*, pe care începem să-l înțelegem studiind omul primitiv, cunoaște sacrul prin cunoașterea hierofaniilor”.³² Această cunoaștere este valabilă și pentru omul istoric creștin. „Dacă hierofaniile au o funcție soteriologică pentru aceia care le cunosc, se poate spune că Istoria religiilor joacă un rol soteriologic prin reactivarea conștiinței omului modern asupra timpului mitic, care este transconștiința omului modern”.³³

Ideile prezentate de Dudley au scopul de a răspunde la întrebarea: „de ce fenomenologii și istoricii religiilor insistă să identifice disciplina lor

³⁰ ANNAMARIE SCHIMMEL, „Summary of the Discussion”, în: *Numen*, 7, No. 2-3/1960, p. 237.

³¹ GUILFORD DUDLEY III, *op. cit.*, p. 29.

³² IBIDEM, p. 81.

³³ IBIDEM, p. 83.

cu o știință empirică?». ³⁴ Eliade a propus o teorie comprehensivă în ceea ce privește studiul manifestărilor religioase, teorie ce se bazează pe ontologia arhaică și pe transconștient, pe simbolism, hierofanii și arhetipuri, pe sacralitatea timpului și a spațiului. În această teorie, reducționismul are o valoare peiorativă, reprezentând o diminuare a esenței religioase. Pentru el, fenomenul religios este autonom, *sui generis*, putând fi recunoscut numai prin el însuși. De aici provin și criticile ce i-au fost aduse cu privire la faptul că ideile sale nu sunt suficient verificabile, teoria fiind normativă, fundamentată pe presupuneri teologice, metafizice, de care depind explicațiile ulterioare. Chiar dacă criticii au dreptate atunci când afirmă că metoda lui Eliade este greu de verificat din punct de vedere empiric, acest lucru nu prejudiciază importanța și rolul pentru disciplina Istoria religiilor. ³⁵

În anul 1978 Ninian Smart, pornind de la cartea lui Guilford Dudley III, avea să scrie unul dintre puținele articole despre care Eliade își va nota părerea în *Jurnal*. Autorul formulează întrebarea referitoare la valoarea teoriei promovate de Eliade pentru viitorul disciplinei. În dialectica sacru-profan, Smart identifică elemente comune cu gândirea parmenidiană, platoniciană și indiană, viziunea lui Eliade despre timp și istorie fiind filosofică și speculativă. „Mi se pare că avem o problemă atunci când o teorie în vigoare este expresia universalului, fiind apoi propusă să se impună peste toate celelalte păreri”. ³⁶ Dacă se poate trage o linie între domeniul teologiei și cel al filosofiei eliadiene, dificultățile de interpretare apar atunci când se analizează operele lui Eliade cu privire la yoga și șamanism. Câteodată, Dudley îl vede pe Eliade ca un fel de guru, mai ales în locurile în care metoda acestuia este privită ca eliberatoare de sub dominația terorii istoriei. Smart consideră că în aceste idei se pot descoperi urme ale gândirii existențialiste (Heidegger), afinități jungiene și urme ale formării sale în România arhaică, caracterizată prin spiritualitatea țăranilor. ³⁷ Viziunea lui Eliade cu privire la arhetipuri este anistorică, greșeala savantului fiind că ignoră părerile religioase formulate de antropologi, sociologi și etnologi, considerându-le reducționiste. În cele din urmă, hermeneutica creativă a lui Eliade este restrictivă, iar dorința lui Dudley de a propune teoria lui Eliade

³⁴ IBIDEM, p. 121.

³⁵ IBIDEM, p. 161.

³⁶ NINIAN SMART, „Beyond Eliade: The future of theory in religion”, în: *Numen. International Review for the History of Religions*, Vol. XXV, Fasc. 2, August 1978, pp. 176-177. Eliade nota în *Jurnal*: „(...) simțeam că «rolul și funcția» mea încep să fie dacă nu uitare, cel puțin împinse în trecut; admirabilul titlu al articolului lui Ninian Smart, de acum câțiva ani, în *Numen*: «Beyond Eliade» ...” (MIRCEA ELIADE, *Jurnal*, Volumul II, pp. 455-456).

³⁷ IBIDEM, p. 182.

ca program nu pare a fi în acord cu ceea ce se va întâmpla „după epoca Eliade”.

K. Rudolf analizează felul în care Eliade percepe disciplina Istoria religiilor, pornind de la *Prefața* cărții *Șamanismul și tehnicile arhaice ale extazului*. Pentru savant, istoricul religiilor trebuie să studieze manifestările istorice ale fenomenului religios pentru a afla semnificația acestuia și pentru a exprima înțelesurile transistorice ale datelor religioase. Eliade îmbină mai multe metode: istoria, fenomenologia și filosofia religiei. El nu accentuează cronologia faptelor, deoarece fenomenul religios transcende istoria. Sacrul fiind anistoric, Istoria religiilor se ocupă cu studiul manifestărilor sale, hierofaniile, care se pot realiza oriunde, fie că este vorba de o piatră, un copac sau o divinitate. Prin folosirea termenului de „hermeneutică”, Eliade își definește poziția: el nu analizează operele istorice ca atare, ci unicitatea faptului religios, chiar dacă sacrul se manifestă în condiții concrete de timp și spațiu. Istoria religiilor este transformată dintr-o disciplină ce studiază fenomenul religios din punct de vedere istoric, într-una universală. „Pentru a atinge acest scop, Istoria religiilor, ca o «disciplină totală», trebuie nu numai să integreze și să articuleze rezultatele tuturor disciplinelor importante; trebuie, de asemenea, să fie mai aproape înrudită cu «fenomenologia» religiei, un termen pe care Eliade l-a folosit în același sens ca Raffaele Pettazzoni. Astfel, Istoria religiilor este capabilă să deschidă drumul către o antropologie filozofică care dezvăluie un mod de «a fi în lume» ce nu este separat de «experiența sacrului» sau de «conștiința religioasă» și de structurile lor”.³⁸ Această viziune depășește vechea imagine în legătură cu disciplina, savantul adăugându-i și studiul comparativ sau fenomenologic al religiei. Concepția lui este mai mult filosofică decât istorică. Istoria religiilor este preocupată nu de structurile sociale, economice, culturale sau politice, ci de semnificațiile religioase transistorice, de hierofanii sau kratofanii. Manifestările sacrului sunt analizate prin structurile ce transcend spațiul, timpul și istoria. Este dificil să i se atribuie lui Eliade calitatea de „istoric al religiilor” atâta timp cât viziunea lui asupra dialecticii sacru-profan este anistorică, în multe situații vorbind de o „abolire a istoriei”. Hermeneutica, ca descifrare a înțelesurilor, se definește ca metoda ce le înglobează pe celelalte: istoria, sociologia, psihologia etc. *Homo religiosus* devine omul simbolic, reușind să comunice prin simbol cu sacrul. Eliade universalizează orice simbol, scoțându-l din cadrul său concret de manifestare. A limita pe

³⁸ K. RUDOLF, „Mircea Eliade and the «History» of Religion”, translated by Gregory D. Alles, în: *Religion*, Volume Nineteen, April 1989, p. 104. Pentru prima dată studiul a fost publicat în limba germană: „Eliade und die «Religionsgeschichte»”, în: *Die Mitte der Welt: Aufsätze zu Mircea Eliade*, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1984, pp. 49-78.

om la o singură caracteristică, chiar și cea religioasă, înseamnă a pierde din vedere complexitatea naturii umane.

Din analiza critică a principalelor puncte eliadiene se pot desprinde mai multe idei ontologice și antropologice, ce depășesc granițele unui studiu empiric specific Istoriei religiei. Savantul nu are o abordare metodologică precisă la toate nivelurile la care lucrează. „Strict vorbind, Istoria religiilor prezentată de Eliade ajută doar să ilustreze o ontologie, antropologie și soteriologie a priori. Judecățile subiective, experiențele și părerile personale influențează datele lui Eliade și conduc către un fel de «reducționism» la care Eliade însuși dorește să renunțe și luptă împotriva lui. Acum el se identifică cu perspectiva religioasă pe care o prezintă: ținta gândirii sale este *homo religiosus* ca fiind adevărata umanitate din trecut, prezent și viitor. Istoria religiilor devine – în ciuda opoziției lui Eliade – mijlocul de realizare a acestei ținte. El ajută să creeze o nouă antropologie religios-filosofică, în spatele căreia putem depista o soteriologie ascunsă, care luptă să elibereze ființele umane de a fi cu adevărat umane”.³⁹

Gregory D. Alles este de părere că abordarea hermeneutică în studiul fenomenului religios este un demers adoptat de întreaga Școală de la Chicago, acolo unde Eliade a fost profesor timp de trei decenii. Această metodă subliniază unicitatea și ireductibilitatea faptului religios, insistând pe concepte precum „totalitate” și „semnificație”. Ideile au fost propagate de Joachim Wach, pentru care Istoria religiilor era totalitate și unitate. „Pentru Eliade, de asemenea, hermeneutica și totalitatea au îndrumat împreună Istoria religiei, o legătură pe care Eliade a numit-o odată o «hermeneutică totală»”.⁴⁰ Iruperea sacrului reprezintă totalitatea, un sistem integral care transcede granițele culturale și istorice. Hierofania trebuie să fie privită ca totalitate, hermeneutica fiind modalitate de descifrare a sensurilor ascunse. Critica adusă hermeneuticii este critica totalității. „Ceea ce mă tulbură mai mult, totuși, în legătură cu hermeneutica «totală» a lui Eliade sunt implicațiile sale pentru munca de cercetare creativă. Un hermeneut angajat să descopere experiența arhaică a hierofaniei trebuie să ignore multe subiecte de o mare importanță în alte modele ale Istoriei religiilor. (...) Sacrul nu se manifestă niciodată ca o comunitate umană întreagă”.⁴¹ Wach este mai aproape de ceea ce reprezintă *Religionswissenschaft* decât este Eliade cu morfologia sa. Hermeneutica suferă din cauza ideii de a atinge totalitatea, Istoria religiilor trebuind să fie mai mult decât întreprinderea realizată de hermeneutică, perioada în care semnificația ocupa un loc central

³⁹ IBIDEM, p. 117.

⁴⁰ GREGORY D. ALLES, „Wach, Eliade, and the Critique from Totality”, în: *Numen*, vol. XXXV, Fasc. 1, July 1988, p. 114.

⁴¹ IBIDEM, pp. 119-120.

apropiindu-se de sfârșit. Istoria religiei trebuie să fie istorie și critică, denigrarea scientismului fiind o tendință romantică, specifică lui Wach și lui Eliade.

O analiză asupra felului în care a fost percepută Istoria religiilor la Chicago a fost realizată de Charles H. Long, care pornește de la ideea că tendința de a dezvolta o școală de gândire este specifică Universității din Chicago, exprimând o aplecare spre metodă și metodologie. După Georg Stephen Goodspeed și Albert Eustache Haydon, scaunul de titular al catedrei de Istoria religiilor a fost ocupat de Joachim Wach, urmat de Mircea Eliade. Pentru Wach, știința religiei este diferită de teologie, atât calitativ, cât și cantitativ. Filozofia religiei se apropie mai mult de teologie decât de știința religiei. „Pentru aceia dintre noi care am studiat cu Wach și am ascultat apoi lecțiile lui Mircea Eliade, există continuități și discontinuități de cercetare. Preocuparea intensă pentru metodă a fost continuă, dar a fost exprimată în moduri foarte diferite; cineva ar putea spune că în lecțiile și scrierile lui Eliade, dimensiunea metodologică era implicită în comparație cu expresia explicită a lui Wach”.⁴² Dacă Wach pune accentul pe orientarea filozofică generală, Eliade se reîntoarce la datele religiei. Cu toate acestea, Eliade a dus mai departe metoda hermeneutică propusă de Wach. Religia n-a mai fost interpretată, ca până atunci, din punct de vedere antropologic, sociologic, psihologic, ci și-a căpătat caracterul de disciplină autonomă, integrând datele specifice disciplinelor conexe. „În corelație cu acest mod al integrării și autonomiei disciplinei, a fost noțiunea de hermeneutică. Hermeneutica n-a fost doar un procedeu de interpretare, ci a fost, în aceeași măsură, o viziune și *telos* al autonomiei și unității”.⁴³ Abordarea lui Wach este sociologică și istorică, în timp ce a lui Eliade rămâne morfologică și anistorică. Stilul lui Wach este kantian, iar hermeneutica sa derivă din romantism. Abordarea morfologică a lui Eliade o înlocuiește pe cea evoluționistă, fiind în legătură cu ceea ce reprezintă pentru savant *homo religiosus*.

Un alt cercetător, Douglas Allen, pornește de la ideea că antropologi, sociologi și istorici ai religiei sunt critici la adresa operei lui Eliade, în cazul în care nu o ignoră total, bazându-se pe faptul că savantul nu a avut o abordare științifică a datelor, metoda sa fiind necritică, arbitrară și subiectivă. Criticii lui Eliade nu au luat în considerare complexitatea

⁴² CHARLES H. LONG, „A Look at the Chicago Tradition in the History of Religions: Retrospect and Future”, în: *The History of Religions – Retrospect and Prospect*, A collection of original essays by Mircea Eliade, Paul Ricoeur, Michel Meslin, Ugo Bianchi, Ninian Smart, Charles H. Long, Kurt Rudolph, and Joseph M. Kitagawa, Edited by Joseph M. Kitagawa, with an Afterword by Gregory D. Alles and the Editor, Macmillan Publishing Company, London, 1985, p. 93.

⁴³ IBIDEM, pp. 95-96.

gândirii și operei sale, oprindu-se doar la anumite aspecte, mai mult sau mai puțin marginale. „Dar, în formularea unui asemenea cadru metodologic general, nu susținem să se elimine ideile ontologice ale lui Eliade, presupunerile metafizice, judecățile normative și clarele inconsecvențe; într-adevăr, eu susțineam exact interpretarea opusă, arătând că asemenea aspecte cruciale ale operei lui Eliade l-au dus «dincolo» sau «în afara» limitărilor de perspectivă ale multor istorici și fenomenologi ai religiei și ale criticilor săi”.⁴⁴ Este o greșeală a crede că Eliade este simplu antiistoric sau nonistoric, acest fel de abordare neglijând ceea ce reprezintă istoria prin felul de analiză a faptelor religioase. Criticile l-au prezentat pe Eliade ca antiistoric, neglijând faptul că el vorbește și despre sensurile empiric și istoric ale faptelor religioase, evidențiind o metodă de cercetare ambivalentă. Sacrul se manifestă în istorie, într-un timp, spațiu și cultură particulare. Pornind de la aceste date Eliade analizează dialectica sacru-profan și tensiunea dintre cei doi termeni. Între istoric și transistoric există o legătură, structurile religioase esențiale fiind transistorice, deoarece istoria nu modifică structura unui arhetip. În felul acesta, modul de a fi al omului în lume și natura lui sunt non-istorice. Munca istoricului religiilor nu se încheie, el trebuind să găsească semnificațiile faptelor religioase, să le interpreteze, ajungând până la afirmații ontologice non-istorice cu privire la natura umană. Oamenii transcend contextul istoric, de aici și afirmația lui Eliade după care, pentru *homo religiosus*, experiențele au valoare transistorică. Părerile personale cu privire la istorie nu sunt cuprinse doar în operele sale de cercetător, ci și în celelalte scrieri, în special în cele diaristice. Ceea ce subliniază Eliade este faptul că omul simte că trăiește autentic doar în preajma structurilor transcendente și nonistorice, criza modernă fiind produsă de refuzul de a adera la soluții religioase. Acceptarea structurilor religioase înseamnă acceptarea adevăratei realități a omului. Pornind de la aceste constatări, între abordarea istorică și cea fenomenologică trebuie să existe o tensiune creativă. Cei ce l-au criticat pe Eliade pornind de la metoda adoptată n-au luat în considerare hermeneutica sa, aplecarea atât asupra structurilor non-istorice, cât și asupra variațiilor istorice. Allen accentuează faptul că Eliade subliniază non-istoricitatea faptelor religioase, ceea ce nu reprezintă un minus în demersul său.

În anul 1986 Daniel Pals scria un articol în care aborda problema reducăționismului în Istoria religiilor, analizând ideile lui Rudolf Otto, Gerardus van der Leeuw și Mircea Eliade. Autorul pornea, în studiul ideilor savantului de la Chicago, de la studiile lui Hans Penner și Edward Yonan, Guilford Dudley și Segal, autori ce au căzut în dogmatism, argumentele lor

⁴⁴ DOUGLAS ALLEN, „Eliade and History”, în: *The Journal of Religion*, Volume 68, Number 4, October 1988, p. 546.

nefiind științifice. Declararea autonomiei disciplinei Istoria religiilor trebuie să se bazeze pe argumente științifice, la fel cum se bazează oricare altă disciplină științifică. „În ciuda atacurilor recente, viguroase și diverse, nu există nicio cauză prezentă pentru a ignora sau revizui teoria ireductibilității religiei insistând asupra lui Otto, Eliade sau a altora. La sfârșitul analizei, critica se dovedește a fi într-un loc greșit sau neconvingătoare”.⁴⁵ Acest lucru se datorează mai multor factori: nu există argumente în susținerea ideii că oponentii reducționismului sunt în luptă cu platonismul, deoarece, deși reducționismele sunt teorii, ele sunt teorii despre anumite lucruri existente; nu există argumente pentru a susține că reducționismul nu este altceva decât o dogmă arbitrară și neproductivă, rezultatele disciplinei Istoria religiilor fiind argumente contradictorii; nu este argumente pentru a se susține că o credință este un intrus în discuție, iar ireductibilitatea religiei este o ficțiune. „Fără discuție că există legături între credințele personale ale oricărui cercetător și explicațiile pe care le preferă. Dar atâta timp cât motivele și temeiurile sunt ținute distincte, nu există nimic de obiectat într-o asemenea circumstanță. Pare chiar să fie sănătos”.⁴⁶ Eliade definește Istoria religiilor ca o disciplină autonomă ce nu se confundă cu disciplinele istoriografice. El nu analizează sensurile psihologice, sociologice sau politice ale manifestărilor sacrului. Istoria religiilor apare ca o disciplină totală prin care sunt explicate întâlnirile omului cu sacrul. Istoria religiilor este o modalitate de păstrare a adevăratelor tradiții, reprezentând efortul de conservare a memoriei evenimentelor contemporane și dorința de cunoaștere a trecutului umanității.

Studiul Istoriei religiilor apare apropiat de cercetarea hermeneutică, de înțelegerea și semnificația ce o capătă faptele istorice în desfășurarea lor. El se identifică cu studiul semnificațiilor religioase. Faptele istorice sunt situații asumate de oameni în decursul istoriei, Eliade propunând o atitudine de orientare globală. Istoricul religiilor este în măsură să sesizeze constantele situațiilor existențiale specifice omului, precum și forma lor originară. „În consens cu definițiile actuale, istoria religiilor este, și pentru Mircea Eliade, în esență, o disciplină «istoric-comparatistă», care se servește «în mod exclusiv de documente istorice» și studiază «aspectele comune», «analogiile», «afinitățile» fenomenelor religioase”.⁴⁷

⁴⁵ DANIEL PALS, „Reductionism and Belief: An Appraisal of Recent Attacks on the Doctrine of Irreducible Religion”, în: *The Journal of Religion*, Volume 66, Number 1, January 1986, pp. 35-36.

⁴⁶ IBIDEM, p. 36.

⁴⁷ ADRIAN MARINO, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 269.

Concluzii

Enciclopedia Religiei, al cărui editor șef a fost Mircea Eliade și care a apărut în anul 1987, rămâne o operă monumentală, chiar dacă autoritatea sa în domeniu a avut de suferit de-a lungul timpului. De fapt, încă de la apariție, lucrarea nu s-a bucurat de o primire pe măsura așteptărilor, criticile neîntârziind să vină de la cercetători din mai multe domenii științifice. Aceste critici s-au referit, în mare parte, la metoda folosită și la amprenta profundă pe care Eliade a avut-o asupra *Enciclopediei*. Părerile reluau critici mai vechi la adresa lui Eliade și a metodei de cercetare care se desprinde din opera sa, cu referire la domeniul Istoriei religiilor.

Abstract: *The Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade, Editor in Chief - History, Appreciations, Critics*

The monumental *Encyclopedia of Religion* (16 volumes), whose editor-in-chief was Mircea Eliade and which appeared in 1987, did not enjoy a welcome as expected, criticisms soon coming from researchers in several scientific fields. These criticisms related to the method used and the deep imprint that Eliade had on the work. The opinions echoed earlier criticisms of Eliade and his research method with reference to the field of History of Religions. If in the middle of the last century Eliade was considered one of the greatest historians of religions, with the passage of time his authority in the field decreased. The same can be seen in the influence that the Eliadian work had, including the *Encyclopedia of Religion*.

BIBLIOGRAFIE

1. ALLES, GREGORY D., „Wach, Eliade, and the Critique from Totality”, în: *Numen*, vol. XXXV, Fasc. 1, July 1988.
2. BOLDIȘOR, ADRIAN, „Raportul dintre homo religiosus și omul creștin în gândirea lui Mircea Eliade”, în: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Seria Humanistica, VIII, 2010.
3. BOLDIȘOR, ADRIAN, „Sacrul de la Rudolf Otto la Mircea Eliade”, în: *Analele Universității din Craiova*, Seria Filosofie, Nr. 26, 2/2010.
4. BOLDIȘOR, ADRIAN, *Valențe creștine în gândirea lui Mircea Eliade*, Ed. Mitropolia Olteniei, Craiova, 2011.
5. BOLDIȘOR, ADRIAN, „A Controversy: Eliade and Altizer”, în vol.: *Mircea Eliade. Once Again*, Coordonator Cristina Scarlat, Lumen Publishing House, Iași, 2011.
6. BOLDIȘOR, ADRIAN, „Mircea Eliade și istoria religiilor. Probleme de metodologie”, în: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Seria Humanistica, IX, 2011.
7. BOLDIȘOR, ADRIAN, „The Implications of Mircea Eliade’s Approach on Sacred for Contemporary World”, în vol.: *2rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts, SGEM 2015*, Published by STEF92 Technology Ltd., Sofia, Bulgaria, 2015.
8. BOLDIȘOR, ADRIAN, *Istoria religiilor. Religiile antice*, Ed. Mitropolia Olteniei, Craiova, 2015.
9. DOUGLAS, ALLEN; DOEING, DENNIS, *Mircea Eliade. An Annotated Bibliography*, Garland Publishing, INC, New York & London, 1980.
10. DOUGLAS, ALLEN, „Eliade and History”, în: *The Journal of Religion*, Volume 68, Number 4, October 1988.

11. DUDLEY, GUILFORD III, *Religion on Trial. Mircea Eliade and His Critics*, Temple University Press, Philadelphia, 1977.
12. ELIADE, MIRCEA, „Preface”, în: *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade Editor in Chief, Volume I, Macmillan Library Reference, New York, 1987.
13. ELIADE, MIRCEA, *Jurnal*, Volumul II, 1970-1985, Ediție îngrijită și indice de Mircea Handoca, Ed. Humanitas, București, 1993.
14. ELIADE, MIRCEA, WIKANDER, STIG, *Întotdeauna Orientul*, Corespondență Mircea Eliade – Stig Wikander (1948-1977), Ediție îngrijită, traducere, studiu introductiv și note de Mihaela Timuș, Prefață de Giovanni Casadio, Postfață de Frantz Grenet, Ed. Polirom, Iași, 2005.
15. EMBREE, AINSLIE T. and SMITHERS, STUART (Reviewers), „A New Encyclopedia of Religion”, în: *Religion*, Volume Nineteen, April 1989.
16. FALK, NANCY AUER, „Eliade în Chicago: o amintire”, în: *Întâlniri cu Mircea Eliade*, Volum coordonat de Mihaela Gligor și Mac Linscott Ricketts, Cuvânt înainte de Mihaela Gligor, Prefață de Mac Linscott Ricketts, Postfață de Sorin Alexandrescu, Ed. Humanitas, București, 2007.
17. IRICINSCHI, EDUARD, „Postfață. În căutarea unei științe universale a religiei: Mircea Eliade, Ioan Petru Culianu și Enciclopedia religiei” în: IOAN PETRU CULIANU, *Cult, magie, erezii. Articole din enciclopedii ale religiilor*, Traduceri de Maria-Magdalena Anghelescu și Dan Petrescu, Ed. Polirom, Iași, 2003, pp. 199-262.
18. IRICINSCHI, EDUARD, „Mircea Eliade and the Making of the *Encyclopedia of Religion*”, în: *Archaeus*, VII, 1-4/2004.
19. JONES, LINDSAY, „Preface to the Second Edition”, în: *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Lindsay Jones Editor in Chief, Thomson Gale, Detroit, 2005.
20. LEACH, EDMUND, „Sermons from a Man on a Ladder”, în: *Mircea Eliade – A Critical Reader*, Edited by Bryan Rennie, Equinox, London. Oakville, 2006.

21. LONG, CHARLES H., „A Look at the Chicago Tradition in the History of Religions: Retrospect and Future”, în: *The History of Religions – Retrospect and Prospect*, A collection of original essays by Mircea Eliade, Paul Ricoeur, Michel Meslin, Ugo Bianchi, Ninian Smart, Charles H. Long, Kurt Rudolph, and Joseph M. Kitagawa, Edited by Joseph M. Kitagawa, with an Afterword by Gregory D. Alles and the Editor, Macmillan Publishing Company, London, 1985.
22. MARINO, ADRIAN, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980.
23. PALS, DANIEL, „Reductionism and Belief: An Appraisal of Recent Attacks on the Doctrine of Irreducible Religion”, în: *The Journal of Religion*, Volume 66, Number 1, January 1986.
24. PENNER, HANS H. and YONAN, EDWARD A., „Is a Science of Religion Possible?”, în: *The Journal of Religion*, April 1972, Volume 52, Number 2.
25. RICKETTS, MAC LINSOTT, „In Defence of Eliade. Toward Bridging the Communications Gap between Anthropology and the History of Religions”, în: *Religion. Journal of Religion and Religions*, Volume Three, Spring 1973.
26. RUDOLF, K., „Mircea Eliade and the «History» of Religion”, translated by Gregory D. Alles, în: *Religion*, Volume Nineteen, April 1989.
27. SCHIMMEL, ANNAMARIE, „Summary of the Discussion”, în: *Numen*, 7, No. 2-3/1960.
28. SMART, NINIAN, „Beyond Eliade: The future of theory in religion”, în: *Numen. International Review for the History of Religions*, Vol. XXV, Fasc. 2, August 1978.
29. SMART, NINIAN; WALLACE, DEWEY D. JR., (Reviewers), „Mircea Eliade, ed., The Encyclopedia of Religion, 16 vols”, în: *Religious Studies Review*, Volume 14, Number 3, July 1988.
30. ȚURCANU, FLORIN, *Mircea Eliade. Prizonierul istoriei*, Traducere din franceză Monica Anghel și Dragoș Dodu, Cu o prefață de Zoe Petre, Ed. Humanitas, București, 2005.

31. WULFF, DAVID M., „Encyclopedia of Religion (2nd edition; 15 volumes), Edited by Lindsay Jones, Detroit, MI: Thomson Gale, 2005, cxivi + 10735 pp.”, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 46, No. 1, March 2007.